

NA MARGINESIE SŁOWOTWÓRSTWA PRZYMIOTNIKÓW OD NAZW MIEJSCOWOŚCI W JĘZYKU POLSKIM

Słowa tematy czne: toponimia, nazwy miejscowości, słowotwórstwo, przymiotniki

Głównymi derywatami od nazw miejscowości są nazwy mieszkańców/mieszkanek oraz przymiotniki. Podstawowe zasady tworzenia formacji pochodnych — rzeczownikowych i przymiotnikowych — są dostępne zarówno w „Słowniku nazw własnych” Jana Grzeni (1998, 2002), jak i w „Słowniku nazw miejscowości i mieszkańców z odmianą i poradami językowymi” pod redakcją Marka Łazińskiego (2007). Generalnie — trzeba to podkreślić — są to niezwykle ważne w dorobku polskiej onomastyki słowniki, zwłaszcza z uwagi na ich praktyczną użyteczność. Zainteresowany tą problematyką znajdzie ponadto zamieszczone we wstępnych komentarzach m.in. zasady pisowni, odmiany oraz informacje o formantach tworzących derywaty, charakterystykę wygłosu podstaw i ich zachowanie w procesie derywacji, a także nietypowe zjawiska zaburzające regularność struktur (Grzenia, 1998, s. 7–80; Łaziński (red.), 2007, s. VII–XXVII). Te dane nie tylko uzupełniają wiedzę o słowotwórstwie przymiotników (Kurkowska, 1954) i rzeczowników we współczesnej polszczyźnie, w którego opisie uwaga skupiona bywała niejednokrotnie na derywatach odapelatywnych, ale unaoczniając swoistości derywacji odtoponimicznej, dają użytkownikowi narzędzie do poprawnego tworzenia formacji i posługiwania się nimi w praktyce.

Tytułowe sformułowanie „na marginesie słowotwórstwa” może tu być rozumiane dwojako. Może się odnosić do samego materiału, analizy zjawisk znajdujących się na obrzeżach systemu, jak również do refleksji teoretycznych i pragmatycznych poczynionych na marginesie lektury przywołanych wyżej opracowań. W poniższym tekście podjęto próbę weryfikacji ustaleń dotyczących gramatyki słowotwórstwa przymiotników z danymi zawartymi w dalszej, materiałowej części tychże słowników oraz ich porównania z informacjami, jakie zamieszczają „Słownik etymologiczny miast i gmin PRL” Stanisława Rosponda (1984), „Słownik nazw osobowych i miejscowych” Danieli Podlaskiej i Magdaleny Świątek-Brzezińskiej (2008), a także „Wielki słownik poprawnej polszczyzny”

pod redakcją Andrzeja Markowskiego (2004). Ze względu na odmienne cele, a więc i założenia merytoryczne branych tu pod uwagę opracowań, każde z nich zawiera inny zakres materiału toponimicznego, co nie ułatwia konfrontacji, pełnego opisu podobieństw i ewentualnych różnic oraz dociekania przyczyn. Przedmiotem zainteresowania stały się więc wybrane zjawiska, kłopotliwe zarówno ze stanowiska teorii derywacji przymiotników, jak i praktyki językowej. Płaszczyzną odniesienia jest tu materiał zawarty w słowniku pod redakcją Marka Łazińskiego.

Zgodnie z ustaleniami autora: „Przymiotniki od nazw miejscowych tworzymy za pomocą przyrostka *-ski* lub jego wariantów i rozszerzeń: *-cki, -dzki, -ański, -eński, -iński, -yński, -owski*” (Łaziński (red.), 2007, s. XVIII). Już takie założenie zdaje się sugerować praktyczne dylematy, choć możliwość wykorzystania wariantów ma służyć nie tylko wzbogaceniu środków wyrażania, ale przede wszystkim ich eksplicytności i równocześnie językowemu uproszczeniu form z jakichś powodów trudnych lub nieakceptowalnych (Kowalik, 1977, s. 74–99; por. Strutyński, 1979, s. 24–33).

Zakres wykorzystania podstawowego przyrostka *-ski* wskazuje się przez implicytne wyliczenie wygłosów podstaw, z którymi może się on łączyć. I już na tym etapie widoczne są dwie strategie. Najogólniej rzecz ujmując, J. Grzenia (1998, s. 54) proponuje alfabetyczne uporządkowanie typów wygłosu, co należy uznać za rozwiązanie praktyczne dla użytkownika: *-b* (*Poręba*), *-c* (*Zgorzelec, Gliwice*), *-ć* (*Noteć, Pakość*) itd., w słowniku pod redakcją M. Łazińskiego podjęto natomiast próbę typologii wygłosów podstaw tworzących przymiotniki za pomocą sufiksu *-ski*: *-ów, -ew, -aw* (*krakowski, tczewski, warszawski*), *-in, -yn, -iń, -ań, -oń, -uń* (*szczeciński, skawiński, poznański, gryfiński, ale lubelski*), *-sk* (*gdański*), *-rg, -rk, -qg* (*malborski, elbląski*), *-b, -p, -j, -l, -ł, -m, -r, -rz* (*golubski, goldapski, kłajski, kolbielski, pilski, pawłokomski, ryterski, kazimierski*), *-s, -sz, -z, -ś, -ż* (*czarnoleski, orzycki, lobeski, trzeboski, raciąski*), *-na, -no* (*krajeński, lipieński*), tworzących przymiotniki za pomocą sufiksów *-cki*: *-c, -ć, -k, -t* (*lubliński, rybnicki, nowohucki*), tworzących przymiotniki przy użyciu sufiksu *-dzki*: *-d, -dz, -dź* (*grunwaldzki, libidzki, łódzki*), uzupełnioną morfonologicznymi komentarzami co do zmian zachodzących na granicy morfologicznej, takich jak: wypadanie wygłosowych spółgłosek (*malborski*), węzeł morfologiczny (w typie *czarnoleski*), rozszerzenie samogłoskowe (w derywatach typu *krajeński*). Osobno zwraca się uwagę na tematy, w których wygłosie są grupy spółgłoskowe, gdzie na styku podstawy i formantu dochodzi do powstania węzłów morfologicznych lub nietypowych, historycznie motywowanych, zmian głoskowych (*Babimost — babimojski, Leszno — leszczyński, Sącz (Stary i Nowy) — sądecki...*; Łaziński (red.), 2007, s. XVIII–XX; por. Kowalik, 1977, s. 181–182; zob. też propozycję opisu tej formacji w: Strutyński, 1979).

Pomijając pewne usterki, takie jak brak w zestawieniu tematów zakończonych na spółgłoski tylnojęzykowe *g, ch* (*Minoga — minoski, Morąg — morąski, Jadachy — jadaski, Tychy — tyski*) czy luki w egzemplifikacji niektórych typów połączeń, w kontekście przyjętych w opisie pojęć węzła morfologicznego i superpozycji (nakładania się) morfemów, wygłos *-cki, -dzki* w przytoczonych wyżej przykładowo przymiotnikach można uznać (inaczej niż proponuje autor) za kontekstowe realizacje sufiksu *-ski* (por. np. Grzenia, 1998, s. 53).

Na podkreślenie zasługuje uwaga, że aczkolwiek „istnieją względnie proste wzory słowotwórcze dla przymiotników odmiejscowych, to należy je stosować ze świadomością ryzyka” (Łaziński (red.), 2007, s. XX). Chodzi nie tylko o zauważaną odmienność form tradycyjnych, rozumianych jako uwarunkowane zarówno historycznie, jak i regionalnie, a ponadto podnoszone w komentarzu wykorzystanie różnych sposobów tworzenia przymiotników od podstaw o tej samej charakterystyce formalnej (*Bydgoszcz — bydgoski* obok *Samogoszcz — samogoszczyński, Pakość — pakoski* obok *Zamość — zamajski*), możliwość funkcjonowania form obocznych od tej samej nazwy, także o różnym zakresie użycia (*Budry — budrski/buderski, Sienna — sienieński/sieneński, Gaj — gajski/gajowski, Łużna — lużeński/łużyński, Tuchora — tuchorski/tuchorzański, Warta — warecki/warcki/warciański* itp.). Materiał w pełni potwierdza sformułowane w uwagach wstępnych reguły tworzenia derywatów przymiotnikowych. Co więcej, zawiera dalsze przykłady dokumentujące złożoność przedstawianej problematyki.

Oprócz podstawowego dla derywacji przymiotników odmiejscowych sufiksu *-ski* w polszczyźnie funkcjonuje kilka jego wariantów rozszerzonych, zwłaszcza odnotowywane: *-owski, -ański, -eński, -iński/-yński* (Łaziński (red.), 2007, s. XVIII). Najliczniej (ponad 60 derywatów) potwierdzone są formacje z sufiksem *-owski*. Jest to „wygodny” formant, ponieważ nie ma formalnych ograniczeń co do jego zastosowania, a spośród wykorzystywanych w tej sferze sufiksów w najmniejszym stopniu wpływa na kształt podstaw, z którymi się łączy. Najczęściej jednak łączy się z tematami zakończonymi spółgłoskami twardymi, z czego około dwie trzecie to spółgłoski tylnojęzykowe, ale możliwy jest też po innych tematach: *Gaj — gajowski, Miejsce — miejscowski, Wszedzień — wszedniowski*. Około jedna trzecia derywatów z sufiksem *-owski* to przymiotniki używane jako jedyne określniki od danych podstaw: *Goląbki — goląbkowski, Jelonki — jelonkowski, Koluszki — koluszkowski, Kutno — kutnowski, Łazy — łazowski, Włochy — włochowski*. Częściej jednak są to warianty funkcjonujące obok derywatów z innymi afiksami: *-ski/-owski*: *Leśno — lesieński/leśnowski, Sobótka — sobótecki/sobótkowski, Mońki — moniecki/monkowski; -ański/-owski*: *Czarne — czarniański/czarnowski, Murzasichle — murzasichlański/murzasichłowski; -yński/-owski*: *Cierchy — cierszyński/cierchowski*. Jako dublety przymiotniki te zróżnicowane są pod względem frekwencji. Chociaż derywaty

z *-owski* mają wyjątkowo wyrazistą formę, to jednak podlegają wpływowi miejscowego uzusu. Z danych materiałowych wynika, że częściej traktowane są jako formy alternatywne: *Gaj* — *gajski/gajowski*, *Chelmek* — *chelmecki/chelmkowski*, *Marki* — *marecki/markowski*, *Długie* — *dłużański/długowski*, *Jeże* — *jeżański/jeżowski*, aczkolwiek dla niektórych nazw preferowane są formy przymiotników z *-owski*: *Chichy* — *chichowski/chiski*, *Chelsty* — *chelstowski/chelściański*, *Góra* — *górowski/górzański*, *Objazdy* — *objazdowski/objeżdzański*, *Pobikry* — *pobikrowski/pobikerski*. Preferencja form, w których zachowana jest struktura głoskowa nazw w kontekście derywatów zawierających podstawy zalternowane (z wymianami samogłoskowymi i spółgłoskowymi), nie wymaga uzasadnienia.

Zastosowanie sufiksu *-eński*, analogicznie do sufiksu *-owski*, wpływa na zwiększenie wyrazistości derywatu. Obecność samogłoski przedniej w nagłosie sufiksu *-eński* powoduje jednak zmniejszenie zakresu jego wykorzystania z uwagi na potencjalne zmiany, jakie może powodować w podstawie (*Kozy* — *kozieński*, *Krosno* — *krośnieński*, *Leśna* — *leśnieński*). Podobnie jak *-owski*, sufiks *-eński* łączy się z tematami zakończonymi zarówno na pojedynczą spółgłoskę (*Opacie* — *opacieński*, *Ruże* — *rużeński*), jak i grupę spółgłoskową (*Sejny* — *sejneński*), ale częściej tworzy derywaty od nazw zakończonych na spółgłoski (funkcjonalnie) miękkie: *Bejsce* — *bejsceński*, *Karwia* — *karwieński*, *Korsze* — *korszeński*, *Kuzie* — *kuzieński*, *Modrze* — *modrzeński*, *Nakła* — *nakleński*, *Trzeźń* — *trzeźnieński*. Tworząc derywaty od nielicznych podstaw twar-dotematowych, albo nie wpływa na ich kształt, albo powoduje typowe alternacje, lecz nieobligatoryjnie: *Kolno* — *kolneński*, *Sejny* — *sejneński*, *Pilzno* — *pilzneński/pilźnieński*. Rzadko też występuje w dubletach: *Ujście* — *ujścieński/ujski*, *Brzeźnio* — *brzeźniński/brzeźnieński*, *Nawsie* — *nawski/nawsieński*, *Orle* — *orlecki/orleński*. I w tym wypadku o wyborze formy zdaje się decydować lokalna praktyka językowa.

Sufiks *-iński/-yński* tworzy grupę około 20 derywatów. Analogicznie do przedstawionych wyżej wariantów, wykorzystywany jest w celu różnicowania formacji lub zwiększenia ich wyrazistości. Nagłos z samogłoską przednią predestynuje go do tworzenia przymiotników od podstaw o miękkim wygłosie z wyraźną dystrybucją wariantu *-iński* po tematach fonetycznie miękkich (*Brzeźnio* — *brzeźniński*) i wariantu *-yński* po tematach funkcjonalnie miękkich (*Łomża* — *łomżyński*, *Zegrze* — *zegrzyński*). Jeśli zdarzają się derywaty od tematów o innym typie wygłosu, obowiązkowo ulegają palatalizacji: *Cierchy* — *cierszyński*, *Przewóz* — *przewoziński*. Zjawiskiem charakterystycznym jest dezintegracja wygłosu podstaw zakończonych na $\sim Tna/ne/no$ (gdzie *T* — dowolna spółgłoska): *Jableczna* — *jableczyński*, *Łęczna* — *łęczyński*, *Jedwabne* — *jedwabiński*, *Chelmno* — *chelmiński*, *Kępno* — *kępiński*, *Laseczno* — *laseczyński*, *Piaseczno* — *piaseczyński*, *Strzelno* — *strzeliński*. Derywaty tworzone przy użyciu tego formantu zwykle funkcjonują jako jedyne pochodne od określonych

podstaw. W kilku przypadkach jednak występują w charakterze dubletów derywatów tworzonych za pomocą sufiksu prostego *-ski*: *łączyński/łączeński*, *łęczyński/łęczeński*, *przewoziński/przewoski* lub *jedwabieński/jedwabiński*, *łużeński/łużyński*, *wteleński/wteliński*.

Komentarza wymaga przedstawiona tu propozycja opisu derywatów typu *Jedwabne* — *jedwabieński/jedwabiński*, gdzie, rezygnując z możliwości interpretacji zmian jako wokalizacji wygłosu tematu przez wstawne samogłoski *i/y* przed sufiksem *-ski*, przyjmuje się formant *-iński/-yński* po podstawie zdezintegrowanej. Takie postępowanie uzasadnione jest w kontekście dwóch faktów: funkcjonowania tych rozszerzonych przyrostków jako formantów tworzących derywaty od podstaw niewymagających skrócenia oraz reguł morfonologicznych właściwych dla języka polskiego, w którego słowotwórstwie (szerzej w morfologii) zarówno apelatywów, jak i onimów alternacja *-i/y* ograniczona jest do wyrazów obcego pochodzenia (por. w słowotwórstwie odtoponimicznym: *Aleksandria* — *Aleksandryjski*, *Andaluzja* — *andaluzyjski*, *Kastylia* — *kastylijski*, *Libia* — *libijski*) i derywacji czasowników typu *zamknąć* — *zamykać*, gdzie niejednokrotnie jest jedynym wykładnikiem opozycji między elementami językowymi, por. *zapchać* — *zapychać*, *zatkać* — *zatykać* (Kowalik, 1984, s. 95).

Zawarty w słownikach materiał pozwala na dalsze rozszerzenie inwentarza afiksów o kolejne warianty, jak *-ecki*, potwierdzony m.in. w przymiotnikach: *Ilża* — *ilżecki*, *Maniowy* — *maniowiecki*, *Mordy* — *mordecki*, *Orle* — *orlecki*, *Wielkie Czyste* — *wielkoczystecki* (por. *Mazowsze* — *mazowiecki*) czy *-eski*: *Błogie* — *błogieski*; *-icki*: *Jaworzno* — *jaworznicki*. I choć ich zastosowanie ogranicza się do kilku przykładów, warto są odnotowania ze względu na ich nietypową dla afiksów przymiotnikowych strukturę, w tym wypadku wokaliczny nagłos przed korpusem *-sk-/ck-* (zob. też Strutyński, 1979, s. 30–33, 92–96, 106–107).

Osobny problem to tworzenie przymiotników od nazw zestawionych typu *Nowy Targ*, *Stalowa Wola*; *Hucisko Jawornickie*, *Jawornik Polski*; *Małe Ciche*, *Stara Biała*, *Sucha Beskidzka*; *Radomyśl nad Sanem*, *Nowe Miasto nad Pilicą* itp. Zaobserwować można dwie strategie: albo tworzy się przymiotnik złożony zawierający oba człony podstawy, albo tworzy się derywat od jednego z członów nazwy dwu- i więcej wyrazowej. W pewnym stopniu wybór odpowiedniej procedury słowotwórczej zależy od tego, z jakich części mowy zbudowana jest nazwa. W pewnej mierze jest to efekt lokalnych zwyczajów i zakresu użycia pochodnego przymiotnika. Jeśli pierwszym członem nazwy jest przymiotnik, to pochodna formacja jest wyrazem złożonym z formantem nieciąglym interfiksalnie-sufiksalnie (*-o-* + sufiks uwarunkowany wygłosem członu rzeczownikowego): *Nowa Ruda* — *noworudzki*, *Stalowa Wola* — *stalowowolski*, *Stare Babice* — *starobabicki*, *Zielona Góra* — *zielonogórski*, *Nowy Dwór Gdański*, *Nowy Dwór Mazowiecki*, *Nowy Dwór Wejherowski* — *nowodworski*; *Kamieńskie*

Młyny — *młyński*; *Księżę Pole* — *księski*. Nazwy własne, w których człon przymiotnikowy występuje po rzeczowniku, tworzą przymiotniki od członu rzeczownikowego: *Kazimierz Dolny* — *kazimierski*, *Krosno Odrzańskie* — *krośnieński*, *Opole Lubelskie* — *opolski*, *Ostrowiec Świętokrzyski* — *ostrowiecki*, *Ustronie Morskie* — *ustroński*; *Brzeg Dolny* — *brzeski/dolnobrzeski*. Dalsze przykłady, choć nieliczne, potwierdzają, że nie są to zasady bezwyjątkowe, istotna jest nie tylko forma, ale i funkcja członów w nazwie dwuelementowej: *Biała Piska*, *Biała Rawska*, *Biała Szlachecka* — *białski*, *Czarna Białostocka* — *czarniańska*, *Biała Podlaska* — *białski/białkopodlaski*; *Bielsko-Biała* — *bielski/bielsko-białski*, *Borne-Sulinowo* — *borniańsko-sulinowski/borniański*. Pewne różnice można zaobserwować w przymiotnikach od nazw dwuelementowych, w których części mowy są tożsame: *Góra Kalwaria* — *górskokalwaryjski*, *Golub-Dobrzyń* — *golubsko-dobrzyński*, *Boguty-Pianki* — *bogucko-piankowski*, *Rutki-Tartaki* — *rutecko-tartacki*, *Rutki-Kossaki* — *rutecki*, *Potok-Stany* — *potocki*, *Sitkówka-Nowiny* — *sitkówecki*.

W procesie tworzenia przymiotników odtoponimicznych zwracają uwagę liczne zmiany morfonologiczne zachodzące w podstawach, zarówno spółgłoskowe, jak samogłoskowe, oraz inne zabiegi adaptacyjne w postaci wspomnianych wyżej dezintegracji nazw i różnego typu uproszczeń ich wygłosu. Najliczniejsze zmiany mają miejsce przed sufiksem *-ski*, co jest uwarunkowane jego budową, ograniczoną do dwuspółgłoskowego korpusu, ale nie tylko.

Typową, w pełni regularną zmianą jest palatalizacja tematów, w których wygłosie znajdują się spółgłoski twarde *n*, *l*: *Konin* — *koniński*, *Nowiny* — *nowiński*, *Olsztyn* — *olsztyński*, *Pelplin* — *pelpliński*, *Pszczyna* — *pszczyński*, *Raszyn* — *raszynski*, *Rogalin* — *rogaliński*, *Szczecin* — *szczeciński*; *Koło* — *kolski*, *Kwaczala* — *kwaczalski*, *Odrzywół* — *odrzywolski*, *Piła* — *pilski*, *Skala* — *skalski*, *Spala* — *spalski*; depalatalizacja tematów z wyglosem *-rz-*: *Kazimierz* — *kazimierski*, *Podgórze* — *podgórski*, *Sandomierz* — *sandomierski*, *Siewierz* — *siewierski* oraz nazw zawierających w wygłosie spółgłoski miękkie wargowe: *Turbia* — *turb-ski*, *Warlubie* — *warlubski*, *Jastrzęb/Jastrzębia* — *jastrzębski*, *Nowa Słupia* — *nowosłupski*, *Goldap/Goldapi* — *goldapski*, *Igołomia* — *igołomski*, *Radom/Radomia* — *radomski*, *Bukowie* — *bukowski*, *Jastrowie* — *jastrowski*, *Cerekiew/Cerekwi* — *cerekiewski*, *Siepraw/Sieprawia* — *sieprawski*.

Zdarzają się jednak i wymiany nietypowe: *Dolha* — *dółzki/dółzański*, *Lembarg* — *lembardzki/lembarski*.

W tym opisie jako regularne zjawisko traktuje się nie tylko procesy asymilacyjne zachodzące w procesie derywacji przymiotników za pomocą prostego sufiksu *-ski* od podstaw zawierających w wygłosie pojedyncze spółgłoski *-s*, *-z*, *-sz*, *-ż*, *-ś*, *-ź*, *-g*: *Kampinos* — *kampinoski*, *Kartuzy* — *kartuski*, *Kalisz* — *kaliski*, *Libusza* — *libuski*, *Paradyż* — *paradyżski*, *Gęś* — *gęski*, *Brzezie* — *brzeski*, *Tarnobrzeg* —

tarnobrzesci, ale i od podstaw o wygłosie *-t, -c, -cz, -ć, -k*: *Łańcut* — *łańcucki*, *Polaniec* — *polaniecki*, *Biecz* — *biecki*, *Niegowić* — *niegowicki*, *Świątniki* — *świętnicki*, oraz od podstaw o wygłosie *-d, -dz, -dź, -dź*: *Tarnogród* — *tarnogrodzki*, *Sieradz* — *sieradzki*, *Dobrudża* — *dobrudzki*, *Czeladź* — *czeladzki*.

Nierzadkim zjawiskiem jest dezintegracja podstaw, gdzie pominięte w strukturze derywatu bywają morfemy lub z synchronicznego punktu widzenia części quasi-morfemiczne: *Ciechocinek* — *ciechociński*, *Milanówek* — *milanowski*, *Chabówka* — *chabowski*, *Sokółka* — *sokólski*, *Lubienko* — *lubieński*, *Mikołajki* — *mikołajski*, *Siekierki* — *siekierski*, *Suwałki* — *suwałski*, *Chwałowice* — *chwałowicki/chwałowski*, *Niepołomice* — *niepołomicki/niepołomski*, *Lublin* — *lubelski*, *Skowierzyn* — *skowierzyński/skowierski*, *Bukowina* — *bukowiański*, *Łopuszna* — *łopuszański*, *Olesno* — *oleski*, *Wąbrzeźno* — *wąbrzeski*, *Pajęczno* — *pajęczański*, *Zakopane* — *zakopiański* (Grabka, 2014; Kucala, 1994).

W słowotwórstwie tego podsystemu polszczyzny występują też inne różnorodne uproszczenia podstaw zawierających w wygłosie grupy spółgłoskowe. Do częstszych należy uproszczenie *st, śc, ść, szcz*: *Berest* — *bereski*, *Brzeście* — *brzeski*; *Brześć* — *brzeski*, *Wrzeście* — *wrzeski*, *Zawiść* — *zawiski*; *Małogoszcz* — *małogoski*, *Siedliszcze* — *siedliski*; *śl*: *Przemysł* — *przemyski*, *Radomyśl* — *radomyski*, *Supraśl* — *supraski*.

Mniej typowe, uwarunkowane historycznie zmiany zachodzą w kilku nazwach o podobnej charakterystyce wygłosu: *Babimost* — *babimajski*, *Zawichost* — *zawichajski*, *Berest* — *bereski*, *Żelazny Most* — *żelaznomostecki*; *Zamość* — *zamański*, *Świnoujście* — *świnoujski*, *Ujście* — *ujski*, *Pakość* — *pakoski*, *Zawiść* — *zawiski* (i w przymiotnikach od zestawień i rzadszych złożań: *Nowe Miasto* — *nowomiejski*, *Stare Miasto* — *staromiejski*; *Czarna Wieś* — *czarnowiejski*, *Mała Wieś* — *małowiejski*, *Zielona Wieś* — *zielonowiejski*; *Staromieście* — *staromiejski* (por. Grzenia, 1998, s. 52; Łaziński (red.), 2007, s. XX).

Wymiany samogłoskowe są znacznie rzadsze i poza wokalizacją *e* w tematach o wygłosie spółgłoskowym (z wygłosową *k, n, l*, rzadziej z innymi: *c, cz, ń, l, r*, wyjątkowo też *p, t*) są zdecydowanie mniej regularne: *Borek* — *borecki*, *Wólka* — *wólecki*, *Brzezinki* — *brzezinecki*; *Oleszno* — *oleszeński*, *Osieczna* — *Osieczęński*, *Polichna*, *Polichno* — *policheński*; *Przydźń* — *przyjaziński*, *Rząśnia* — *rząsieński*; *Kielce* — *kielecki*, *Podhorce* — *podhorecki*, *Siedlce* — *siedlecki*, *Sierpc* — *sierpecki*, *Walce* — *walecki*; *Świlcza* — *świlecki*, *Walcz* — *walecki*; *Przerośl* — *przerosielski*, *Serokomla* — *serokomelski*; *Nakło* — *nakielski*, *Jasło* — *jasielski*, *Pradła* — *pradelski*; *Rytró* — *ryterski*, *Wigry* — *wigierski*; *Prespa* — *presepski*; *Szlachta* — *szlachecki*. Na osobną uwagę zasługują tematy zawierające w wygłosie grupy spółgłoskowe o strukturze *~Tk-*, ponieważ zmiany uzależnione są od realizacji nagłosowego *T*. Rzadko zachodzi wokalizacja w grupach *sk, rk* (*Laski* — *lasecki*, *Zambski* — *zambski/zambsecki*; *Szczyrk* —

szczyrecki), dochodzi raczej do superpozycji sufiksu i wygłosu podstawy (-sk-): *Gdańsk* — *gdański*, *Przeworsk* — *przeworski* lub elizji spółgłoski *k*, też *g*: *Frombork* — *fromborski*, *Malbork* — *malborski*, *Szymbark* — *szymbarski*, *Nowy Targ* — *nowotarski*, *Lembarg* — *lebarski* obok *lebardzki* i *Nowy Folwark* — *nowofolwarcki*.

Sytuację nieco komplikuje to, że samogłoska wstawna *e* w różny sposób oddziałuje na poprzedzający ją kontekst, może go palatalizować (*Osetno* — *osecieński*, *Orzechowce* — *orzechowiecki*, *Orły* — *orzelski*, *Piekło* — *piekielski*, *Pobiedno* — *pobiedzieński*) lub pozostawiać bez zmian: (*Orzechówka* — *orzechówecki*, *Panki* — *panecki*, *Piaski* — *piasecki*, *Piekielko* — *piekielecki*, *Sierpc* — *sierpecki*), także w derywatach od tej samej podstawy: *Liszki* — *liszecki/lisiecki*, *Pilzno* — *pilzneński/pilźnieński*, co skutkuje nie tylko funkcjonowaniem dubletów, ale niekiedy nawet trypletów: *Wronki* — *wronecki* / *wroniecki* / *wronkowski*.

Z możliwych w słowotwórstwie przymiotników wymian samogłoskowych kilkoma przykładami potwierdzone są: *o-e*: *Czerwona* — *czerveński*, *Jasionna* — *jasiński*, *Jeziorsko* — *jeziorski*, *Ogrodzona* — *ogrodzeński*, *Podczerwone* — *podczerwieński*, *Środa* — *średzki*, *Nowy Kościół* — *nowokościelski*; *Zielona* — *zieleński*, *Zwrócona* — *zwróceński* oraz *a-e*: *Czarnolas* — *czarnoleski*, *Dobrylas* — *dobroleski*, *Wielgolas* — *wielgoleski*, *Wierzchlas* — *wierchleski*, *Nowy Las* — *nowoleski*, *Górne Wymiary* — *górnowymierski*, ale: *Zalas* — *zalaski*; *Niedźwiada* — *niedźwiedzki*, ale: *Nawiadły* — *nawiadzki*, *Pogorzale* — *Pogorzelski*, ale: *Biała* — *bialski*. Do rzadkich i nieregularnych należy wymiana *a-ę*: *Dąbie* — *dąbski/dębski*, *Jastrząb* — *jastrzębski*, *Ząb* — *zębianski* oraz charakterystyczna dla wyrazów synchronicznie obcych *o-iy*: *Alwernia* — *alwernijski*, *Bogoria* — *bogoryjski*, *Kalwaria* — *kalwaryjski*, *Syberia* — *syberyjski*, *Złotoria* — *zlotoryjski*, ale *Linia* — *liński*.

Jako przykłady dalszych nietypowych realizacji wymienia się: *Brójce* — *brodziecki/brójecki*, *Chocz* — *chodecki*, *Końskie* — *konecki*, *Leszno* — *leszczyński*, *Nisko* — *nizański*, *Nowy, Stary Sącz* — *nowosądecki, starsądecki*, *Recz* — *redecki/recki* (Grzenia, 2002, s. 52; Łaziński (red.), 2007, s. XX), co niewątpliwie wiąże się z historią nazw, ich pochodzeniem (Malec, 2003; Nazwy miejscowe Polski..., 1999–2016).

Mimo dość precyzyjnie sformułowanych zasad tworzenia przymiotników odmiejscowych i komentarzy rejestrujących różnorodne odstępstwa od reguł, praktyka posługiwania się właściwymi określnikami obfituje w liczne pułapki wynikające z różnic, jakie dają się zauważyć w ustaleniach normatywnych. Obserwowane rozbieżności mogą dotyczyć samej formy przymiotników lub preferowanych form w wypadku dubletów: *Chelmek* — *chelmecki/chelmkowski* (Ros, Grz, Mar, Łaz, Pod); *Ciechocinek* — *ciechocinecki* (Ros), *ciechociński* (Grz, Mar, Łaz, Pod); *Dąbie* — *dąbski* (Ros, Grz, Mar, Łaz), *dąbski/dęb-*

ski (Pod); *Góra* — *górski* (Ros), *górowski* (Grz, Mar, Pod), *górowski/górzański* (Łaz); *Góra Kalwaria* — *górskokalwaryjski* (Ros, Łaz), *kalwaryjski* (Mar, Pod), *górskokalwaryjski/kalwaryjski* (Grz); *Kępno* — *kępieński/kępiński* (Grz, Łaz), *kępiński/kępieński* (Ros, Mar, Pod); *Kościerzyna* — *kościerzyński* (Ros), *kościeryński/kościerski* (Grz), *kościerski/kościeryński* (Mar, Pod, Łaz); *Łazy* — *laski* (Ros), *łazowski* (Grz, Łaz), *łazowski/laski* (Mar, Pod); *Pajęczno* — *pajęczański* (Grz, Łaz, Mar, Pod), *pajęczyński* (Ros); *Radymno* — *radymniański* (Grz, Łaz, Mar), *radymiński* (Ros); *Poronin* — *poroniński* (Grz, Łaz, Ros), *poroniński/reg. poroniański* (Mar, Pod); *Sokolka* — *sokólecki* (Ros), *sokólski* (Grz, Mar, Pod), *sokólski/sokólecki* (Łaz) itp.¹

Pomimo obserwowanych regularności w tworzeniu przymiotników odtoponimicznych oraz ich nierzadkiej seryjności utrwalającej pewne wzorce strukturalne, wielość środków morfologicznych często obniża przewidywalność formacji. Dobitym przykładem jest tu grupa nazw o wygłosie *~Tno*, od których przymiotniki tworzy się najczęściej za pomocą sufiksu prostego *-ski*: *Bagno* — *bagieński*, *Mielno* — *mieleński*, *Mogilno* — *mogileński*. Od niektórych podstaw możliwe są derywaty tworzone wyłącznie przy użyciu jego wariantów: *-owski*: *Grabno* — *grabnowski*, *Kutno* — *kutnowski*; *-eński*: *Gniezno* — *gnieźnieński*, *Kolno* — *kolneński*, *Krosno* — *krośnieński*; *-ański*: *Komarno* — *komarniański*, *Krypno* — *krypniański*, *Pajęczno* — *pajęczański*, *Żytno* — *żytniański*; *-iński/-yński*: *Chelmno* — *chelmiński*, *Opoczno* — *opoczyński*, *Piaseczno* — *piaseczyński*. Od niektórych nazw używa się formacji równoległych — obocznie z sufiksem prostym i z różnymi sufiksami: *-ski/-owski*: *Kłótno* — *kłocieński/klótnowski*, *Szczytno* — *szczycieński/szczytnowski*; *-ski/-ański*: *Deszczno* — *deszczański/deszceński*, *Rogóżno* — *rogózański/rogóżeński*; *-ski/-iński*: *Kępno* — *kępiński/kępieński*, *Strzelno* — *strzeleński/strzeliński* lub wyjątkowo wyłącznie z sufiksami wtórnymi: *Jaworzno* — *jaworznicki/jaworzniański* itp. W charakterystyce tego procesu należy jeszcze uwzględnić możliwość derywacji od podstaw pełnych i skróconych (*Olesno* — *oleski*, *Wąbrzeźno* — *wąbrzeski*) oraz nieobligatoryjność alternacji w tym samym kontekście (*Pilzno* — *pilzneński/pilźnieński*).

Podobnie zróżnicowane mogą być przymiotniki od jednej nazwy, ale odnoszącej się do różnych obiektów, np. od nazwy *Rudka* najczęściej potwierdzony jest przymiotnik regularny dla tego typu tematów — *rudecki*, ale miejscowo używane są *rudkowski*, *rudczański* od pełnego tematu z sufiksem rozszerzonym, od podstawy skróconej z sufiksem prostym lub rozszerzonym: *rudzki*, *rudzieński*, *rudniański* (Nazwy miejscowe Polski..., XII, 2015, s. 25–28).

¹ Grz — Grzenia; Łaz — Łaziński; Mar — Markowski; Pod — Podlaska; Ros — Rospond; Kolejność derywatów przymiotnikowych w zestawieniu zgodna ze stopniem ich regularności; uporządkowanie skrótów w lokalizacji przymiotników zgodne z chronologią wydań poszczególnych słowników; odpowiednie pozycje zob. Literatura.

Różnorodność reguł sterujących wykorzystaniem formantów skutkuje ponadto powstawaniem derywatów homonimicznych — tę samą postać mają przymiotniki odnoszące się do różnych nazw: *chojeński* — *Chojna*, *Chojne*, *Chojnie*, *Chojny*; *bucki* — *Bucz*, *Bucze*, *Buczek*, *Buk*; *brzeski* — *Brzeg* (*Dolny*, *Głogowski*), *Brzegi* (*Dolne*), *Brzesko* (*Brzesko-Słotwina*), *Brzeszcze*, *Brzeście*, *Brześć* (*Kujawski*), *Brzezie*.

Na to może się nakładać wsparta znajomością lokalnego uzusu własna kompetencja użytkownika języka, niejednokrotnie umożliwiająca dostrzeżenie różnic między formami systemowymi a innowacjami, które mimo lokalnego zasięgu mają uzasadnienie historyczne, wsparte zakresem i/lub częstością użycia. Lokalnie wbrew systemowej regularności form przynajmniej jako rzadsze będą odczuwane przez użytkowników przymiotniki: *kryżański* — *Kryg* wobec używanych *krygowski*, *huciski* — *Hucisko* (*Jawornickie*) wobec *hucieński*, *hadlański* — *Hadle Szklarskie* wobec *hadelski* czy *kańczuski/kańczużański* — *Kańczuga* (pow. przeworski) wobec lokalnej *kańczucki*, por. *Bóbrka Kańczucka*, *Medynia Kańczucka*, *Hadle Kańczuckie*, a nawet klucz *kańczudzki*.

Do takich należą przymiotniki utrwalone w nazwach miejscowych, przeważnie tworzące dublety, m.in. od podstaw typu zwykle notowanych w słownikach: *Niepołomice*, *Wadowice* — *niepołomicki/niepołomski*, *wadowicki/wadowski* i nienotowanych, jak *Chwałowice* — *chwałowicki/chwałowski*, gdzie forma od skróconej podstawy, traktowana jako potoczna, jest utrwalona w nazwach własnych: *Łązek Chwałowski*, *Wólka Wadowska*, ulica *Niepołomska*. Podobnie funkcjonują przymiotniki od skróconych nazw typu: *Skowierzyn* — *skowierzyński/skowierski*: *Pasternik Skowierski*², *Szczecyn* — *szczeciński*, ale *Wólka Szczeca*, a także od innych nazw: *Turbia* — *turbski*, ale *Wólka Turebska*, *Łuzna* — *łużeński/łużyński*, ale *Wola Łużańska* itp.

Zasygnalizowane problemy z całą pewnością zasługują na monograficzne opracowanie uwzględniające pełny materiał toponimiczny, formy nieurzędowe, gwarowe i materiał historyczny (zob. *Nazwy miejscowe Polski...*, 1999–2016), zweryfikowane danymi korpusowymi. Pożądane byłoby opracowanie umożliwiająca rozróżnienie zjawisk systemowych i peryferii językowych wraz

² Użycia tego typu przymiotników zarówno w nazwach własnych, jak i w funkcji okreśników apelatywnych potwierdzają dane z Narodowego Korpusu Języka Polskiego (dalej NKJP): „W 1791 r. ówczesny proboszcz *niepołomski* ks. Tomasz Szymański ufundował obecną figurę” NKJP: (WR), Kiedyś było tu..., „Dziennik Polski”, 2008, 2 VIII); „Z królewskich polowań zasłynęła *niepołomska* puszcza”, NKJP: W. Ryszkiewicz, Z tradycji i legendy, „Dziennik Polski”, 2005, 10 IX; „Pierwsze wzmianki na temat turebskiego kościoła pojawiają się na początku wieku XVII [...]”, NKJP: Internet; Dla Wrzaw Pasternik jest *skowierski*, a więc z innej gminy, dla Skowierzyna — wrzawski, NKJP: Pasternik, Pasternik..., „Dziennik Polski”, 2000, 23 IX (notację cytatów i sposób ich lokalizacji podają za: Wielki słownik języka polskiego, red. P. Żmigrodzki, IJP PAN, <http://www.wsjp.pl>, dostęp 15 VI 2017).

z kwalifikacją normatywną, a także ustalenie swoistości podsystemu onimicznego w kontekście słowotwórstwa języka ogólnego. Maria Malec, pisząc o słowotwórstwie nazw miejscowych derywowanych przyrostkami, zauważyła, że „służą tworzeniu wyrazów pospolitych, jednak nabywają one często specjalnych znaczeń i funkcji oraz odznaczają się inną niż w słownictwie pospolitym produktywnością” (2003, s. 14). Trzeba jednakże zauważyć, że w słowotwórstwie przymiotników odtoponimicznych nie w pełni są wykorzystane środki morfologiczne właściwe językowi ogólnemu, ale równocześnie w tym podsystemie pojawiają się innowacje, których nie potwierdza materiał słowotwórczy apelatywów. Nie mniej istotne byłoby określenie odrębności słowotwórstwa od nazw rodzimych w kontekście zachowań na gruncie polskim słownictwa zapożyczonego.

LITERATURA

- Grabka, B. (2014). Dlaczego zakopiański, nie zakopański?, <http://sjp.pwn.pl/poradnia/haslo/Dlaczego-zakopianski-nie-zakopanski> (dostęp 08 VI 2017).
- Grzenia, J. (1998). Słownik nazw własnych. Ortografia, wymowa, słowotwórstwo i odmiana. Warszawa: PWN.
- Grzenia, J. (2002). Słownik nazw własnych. Warszawa: PWN.
- Kowalik, K. (1977). Budowa morfologiczna przymiotników polskich. Wrocław: Ossolineum.
- Kowalik, K. (1984). Morfonologia. W: R. Grzegorzycowa, R. Laskowski, H. Wróbel (red.), Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia. Warszawa: PWN, s. 59–95.
- Kowalik, K. (2014). Mikrotoponimia Huciska Jawornickiego i Zagórza w powiecie przeworskim. W: E. Rudnicka-Fira, M. Błasiak-Tytuła (red.), Język w środowisku wiejskim. T. II: Gwara — społeczeństwo — kultura. Kraków: Collegium Columbinum, s. 77–90.
- Kucala, M. (1994). Parę zagadek toponomastycznych. Język Polski, LXXIV, s. 186–191.
- Kurkowska, H. (1954). Budowa słowotwórcza przymiotników polskich. Wrocław: Ossolineum.
- Łaziński, M. (red.) (2007). Słownik nazw miejscowości i mieszkańców z odmianą i poradami językowymi. Warszawa: PWN.
- Malec, M. (2003). Słownik etymologiczny nazw geograficznych Polski. Warszawa: PWN.
- Markowski, A. (red.) (2004). Wielki słownik poprawnej polszczyzny PWN. Warszawa: PWN.
- Nazwy miejscowe Polski. Historia. Pochodzenie. Zmiany. (1999–2016). T. I–VII, red. K. Rymut; t. VII–IX, red. K. Rymut, B. Czopek-Kopciuch; t. X–XIII, red. K. Rymut, B. Czopek-Kopciuch, U. Bijak. Kraków: IJP PAN–Pandit.
- NKJP — Narodowy Korpus Języka Polskiego, nkjp.pl
- Podlawska, D., Świętek-Brzezinska, M. (2008). Słownik nazw osobowych i miejscowych. Wyd. 2. Warszawa–Bielsko-Biała: ParkEdukacja–Wyd. Szkolne PWN.
- Rospond, S. (1984). Słownik etymologiczny miast i gmin PRL. Wrocław: Ossolineum.
- Strutyński, J. (1979). Modele strukturalne przymiotników motywowanych przez nazwy miejscowe w języku polskim. Kraków: UJ.

SUMMARY

REMARKS ON THE FORMATION OF ADJECTIVES DERIVED FROM PLACE NAMES
IN THE POLISH LANGUAGE

This paper is devoted to the formation of adjectives from the names of Polish towns. The object of interest is mainly peripheral phenomena, such as the scope of the use of the suffix *-ski* as a basic formant (*Kraków* — *krakowski*), secondary suffixes (*-owski*, *-ański*, *-eński*, *-iński*/*-yński*: *Kutno* — *kutnowski*, *Pajęczno* — *pajęczański*, *Gniezno* — *gnieźnieński*, *Chełmno* — *chełmiński*, *Opoczno* — *opoczyński*, and rarely: *Ilża* — *ilżecki*, *Jaworzno* — *jaworznicki*), as well as numerous adaptation phenomena of a morphological base in the process of derivation (consonant and vowel alterations, disintegration and stem simplification), and hence the functioning of doublets, or even triplets in adjective formation. The basis of analysis was the material included in “Słownik nazw miejscowości i mieszkańców z odmianą i poradami językowymi” by Marek Łaziński (2007), compared with the data from “Słownik nazw własnych” by Jan Grzenia (1998, 2002), “Słownik nazw osobowych i miejscowych” by Daniela Podlawska and Magdalena Świątek-Brzezińska (2008), “Słownik etymologiczny miast i gmin PRL” by Stanisław Rospond (1984) and “Wielki słownik poprawnej polszczyzny PWN” by Andrzej Markowski (2004). Due to nonsubstantive limitations, there are only infrequent references to the data included in “Nazwy miejscowe Polski. Historia. Pochodzenie. Zmiany” (1999–2016). Despite straightforward rules concerning the formation of adjectives from place names, ensuring the distinction of this category, quite broad peripheries can be observed, where the shape of the derivative is determined by a range of nonlinguistic factors, such as: geographical conditions (and thus potential dialect influence), chronological factors, the frequency of names, and even arbitrary decisions of linguists.

Key words: toponyms, place names, name formation, adjectives